

Særtrykk fra:
Årbok for Fosen 2007,

ISBN 82-90341-37-7

Bjørn Nilsen Gjevik og Steinar Nilsen

Ord og uttrykk for vær, vind og sjø fra Hitra

Den gamle ordbruken for vær, vind og sjø vitner om at fiskere og sjøfolk hadde en sikker iakttagelsesevne og stor forståelse for prosesser og sammenhenger i naturen. Denne delen av kystkulturen har det vært liten interesse for. Få er i dag oppmerksom på den nære slektskapen med engelsk, islandsk og færøysk språk på dette området. I denne artikkelen er gamle ord fra Hitra forsøkt satt inn i en slik sammenheng.

Innledning

Vi vokste opp i Tranvikan på Hitra på 1940- og 1950-tallet. Den gang bodde det 150-200 personer i grenda. Alderssammensetningen var jevn – barn, ungdom, voksne og eldre. Fiske og sjøfart var hovednæringen. Noen hadde gårdsbruk som støttet opp om dette. Fisket foregikk ikke bare lokalt på heimsjøen. Det var også et betydelig havfiske. Fram til ca. 1920 var det vanlig å dra *uti væra* til Titran og Halten på vinterfiske. Da båtene ble større og fikk motor, kunne aksjonsradiusen økes langs norskekysten og til bankene utenfor. Fra 1930 til 1960 drev båter fra Hitra også linefiske ved Bjørnøya og Spitsbergen i Barentshavet og sildefiske ved Island. Noen var også med utenfor vestkysten av Grønland. Dengang levde det enda folk som hadde startet som ung i åpne seglbåter. Senere hadde de vært med på overgangen til motor i begynnelsen på 1900-tallet. I løpet av livet hadde de sett en rivende utvikling innenfor fiskerinæringen. Samtidig var båndene til ‘gammeltida’ fortsatt sterke. Det ga seg utslag ikke minst i fortellinger og fortellerkunst (Nilsen 2004). Mye av det gamle språket, med sine særpregete ord og vendinger, var også fortsatt i bruk (Nilsen 2002). Ikke minst var det et rikt utvalg av gamle ord knyttet til vær, vind og sjø. I virket på havet var folk helt avhengige av presise og beskrivende betegnelser for vær og sjøtilstand. Faktisk kan en si at ordforrådet på dette området var så rikt at det omfattet en hel naturbeskrivelse. I mange tilfeller viser det seg at den gamle ordbruk i stor grad samsvarer med moderne betegnelser og begreper innen meteorologi og oseanografi. Det vitner om

en sikker iakttagelsesevne, men den dypere forståelsen som moderne vitenskapelig teori kan gi, mangler selvfølgelig.

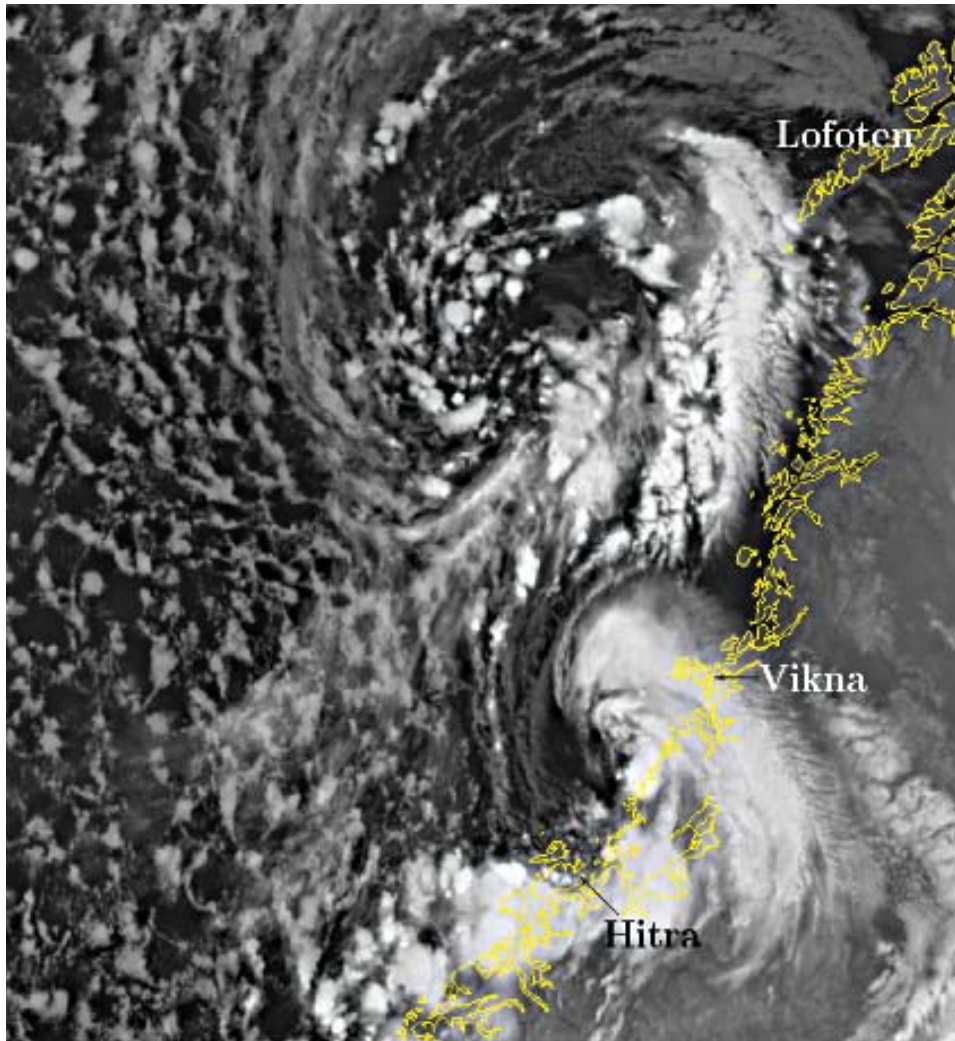
Lokalhistorikere har beskjeftiget mye med gamle værmerker og dette temaet har blitt behandlet i mange skrifter gjennom tiden. Noen av disse værmerkene gjenspeiler reelle meteorologiske forhold, men mange er nærmest for fantasier å regne uten rotfeste i virkeligheten. Gamle ord og uttrykk knyttet til vær, vind, sjø og strøm har derimot vært mindre påaktet. Et bemerkelsesverdig unntak er Myrvang (1981) som i en grundig studie har samlet og kommentert ord knyttet til vær, vind og sjø fra Andøya og Vesterålen. Vi finner mange likheter mellom ordbruken i Vesterålen og på Hitra, men det er også klare forskjeller. I en tidligere artikkel i Årbok for Fosen har Aune (1992) listet en omfattende samling av ord om vær og vind fra Hitra, men han har bare i liten grad fått med typiske ord knyttet til virksomheten på havet.

I denne artikkelen skal vi se på en rekke gamle ord og vendinger for vær, vind, sjø og strøm som vi hørte ble brukt under oppveksten. Vi skal se dette i lys av hva en i dag vet om forholdene i havet og atmosfæren og på den måten trekke overraskende forbindelser mellom gammel og ny tid.

Dialektord er skrevet i kursiv og uttrykt så godt det lar seg gjøre med det vanlige alfabetet. Det skulle ikke by på noe stort problem om en husker på at l kan betegne flere forskjellige lyder; tjukk l som for eksempel *hal* for hard og den spesielle muljerte l, skrevet lj, for eksempel *millj* for mild eller *ffjillj* for fjell. På tilsvarende måte *vinnj* for vind. Dette, sammen med at de fleste av leserne sikkert har kjenskap til dialekter fra Fosen, skulle forhåpentligvis gi en pekepinn om hvilke lyder det dreier seg om.

Generelt om været

En karakteristisk og vanlig måte å uttrykke seg på var personifiseringen av naturkreftene. Derfor hette det konsekvent *hannj e hal vinnj i dag, hannj e kallj i dag* osv. Den kjønnsnøytrale betegnelse *de* ble brukt, men i mindre grad. I færøysk og islandsk brukes tredje person om været på liknende måte (Myrvang 1981). Det viser at uttrykksmåten er svært gammel. En periode med meget skiftende og urolig vær, mye *nebær* og kraftig *vinnj* ble betegnet som *asver*. Uttrykket *hannj e annjers i dag* ble brukt om en usedvanlig dårlig *verdag*. Det kunne også sies at *hannj e busten, malabarisk* eller *mannjbisk*. (Det siste ble også brukt om vonde dyr og opphissete eller sinte mennesker.) Uttrykk som *hannj e leisteljt* og *hannj*

Små intense lavtrykksvirvler med bygevær i havet utenfor Trøndelag og Nordland. Satellittbilde fra 5. februar 2007 kl. 03:29 norsk tid. På bildet er skyene lyse og havet mørkt. Kystlinjen fra Møre til Lofoten til høyre er tegnet med gul farge. Værtjenesten på Ørlandet flystasjon meldte om sørvestkuling med sludd og snøbyger. Det var langt fra ekstremvær eller *storver* som en ville ha sagt i gamle dager, men ute i havet var det nok både *råkksøa*, *snøhausa* og *kalljhammera*. AVHRR-bilde, kanal 4, fra Dundee Satellite Receiving Station, Scotland.

e på tåppmåle kunne også brukes om været. For unger var dette ensbetydende med *innjstånnaver*. En nokså årvisst periode med kraftig vinteruvær i mars måned ble omtalt som *marsiklompen*. Værstatistikken fra kysten viser at dette i høyeste grad er en realitet (I 2007 kom *marsiklompen* i påskehelga, først i april). Om værharde områder hvor vinden tar ekstra godt på grunn av terrengform og beliggenhet ble det sagt *hannj e streten der*. Et nakent og lite innskåret kystlandskap utsatt for vær og vind ble betegnet som *stråklannj*. Ordet ekstremvær var ikke oppfunnet dengang, men en hadde ord som *storver* og en noe sterkere betegnelse *skaver*. Det ble ofte snakket om *skaversbøy* og *skaversår*. Det uttrykker omtrent det samme som ekstremvær. (*Ei bøy* kan betegne en tidsperiode som strekker seg fra en til flere dager eller uker). Folk var meget godt klar over at været var ukontrollerbart og at en måtte innrette seg etter det. Det kommer godt fram i følgende uttrykk: *ein har itj vere ti vått-tommen*.

Vind

Vind var en viktig meteorologisk parameter i gamle dager fordi visse aktiviteter, særlig på sjøen, bare kunne gjennomføres om vinden var lagelig. Derfor var det stor forskjell på *om'n va stillja* eller *om'n va blåsan*. *Spak* eller *spakvolen* vind kunne brukes. Da var det *brukant sjøver*. I motsatt fall *va'n itj tålæggen* det vil si en kunne ikke legge fra land.

Det var mange ord for å beskrive vindstille og de fleste var knyttet til hvordan sjøen så ut. Det ble sagt at det var sju slags stille, men det ble brukt enda flere navn: *melke*, *blække*, *svarte*, *blanke*, *tænne*, *håe*, *stave*, *lyse stillja*. Hvorvidt e i enden av ordet ble brukt eller ikke, avhang litt av sammenhengen. En kunne for eksempel si *blækkstillja* eller *hannj e blække stillja* dersom en ønsket å understreke at nå var det virkelig stille. Flere av ordene beskriver fargen eller skinne i sjøen. *Blække* kommer av det norrøne ordet *blik* som betyr skinn, glans. *Stave* beskriver lysskinnet i sjøen i form av bånd rettet mot lyset. Dette var spesielt godt synlig på kvelds eller nattes tid når lysene fra for eksempel andre siden av fjorden, det vil si Ansnelandet eller Heggviklandet, spilte seg i vannflaten. *Håe* sikter derimot til de små krusningene som oppstår når lett vind (*ein hå*) stryker bortover vannflaten.

Den vanligste vinden på Hitra var og er *søvæst'n*. Den kom som oftest med mye nedbør (*nebær*): *Søvæst å rægn* var et fast uttrykk, men det hender at det er sterk vind uten nedbør. Da hette det: *hannj vart tørrblåsan i dag*. I en skikkelig

sørveststorm ligger det som regel en kaldfront som skiller mellom forskjellige luftmasser med mild luft foran og kaldere luft bak fronten. Når kaldfronten passerer, dreier vinden brått fra sørvest til vest eller nordvest. Da ble det korrekt sagt *at'n slo om te væst/nolvæst*. Etterat fronten hadde passert, ble det byggevær med *ælenga*. På vinteren kommer bygene gjerne med tordenvær (se eget avsnitt). Før en kraftig sørveststorm slår inn, er det gjerne sørøstlig vind. Den ligger på forsiden av en varmfront og noen ganger kan denne vinden bli ganske kraftig. Om dette ble det sagt *no bles'n far sin i auan*. Det uttrykte klart at en etterhvert kunne vente vinddreining og kraftig sørvest.

Det hender ofte med sørvesten, når den er sørlig, at kystformen på Møre og Stadlandet skaper en lesone på Trøndelagskysten. Det er da sterk vind i havet utafør, men rolig vær for eksempel på Hitra. I slike situasjoner ble det korrekt sagt *hannj fellj itj innj*. Noen ganger kommer sørvesten mer fra sør. Den blir da mer som en *lannjvinnj* å regne. Da hette det *innjrønt søvæst*. I Tranvikan ga den *kaståt* vind. Det skyldtes at det blir mye turbulens og store virvler i vinden som passerer over kupert terreng. Virvlene kunne merkes godt. Noen sa at det var *dætta* i vinden (substantiv av verbet dette, i.e. falle, brukes her i betydningen svikt). Av og til hører en sagt at fly har kjørt inn i såkalte 'lufttomme rom' og har falt hundre meter eller mer. Det er selvfølgelig ikke riktig at rommet er lufttomt. Derimot kan dette skje når det er kraftig turbulens i lufta og flyet blir dratt med i en stor kraftig virvel og mister løftet på vingene. Uttrykt i gammel språkdrakt kan en korrekt si at flyet kommer inn i *ein vinnjdætt*. Turbulent vind ga også ujevn trekk i murpipa. I slike situasjoner *slo omnan fram* og fylte stua eller kjøkkenet med sur *tørvrøyk*.

Små skypumper kunne en for eksempel se når de virvlet opp høy som lå til tørt på bakken. Det ble omtalt som en *kvævel*.

Den virkelige landvinden kom mer fra sørøst og øst. Den kunne være varm om sommeren og *hustren* om vinteren når kaldlufta fra innlandet strømmet ut mot kysten som *iskallj austavinnj*. *Skåttung* er et ord for en vindtype som vi ikke helt har funnet ut hva var. Vi tror det ble brukt om en viss type stødig austavind med høye skyer som trakk fra øst. Myrvang (1981) nevner også skottung, men han er heller ikke sikker på betydningen. Petter Dass sier i Nordlands Trompet at skottung er en sterk landvind (landsønning).

Nordøstvinden er vanlig på våren og sommeren. Den er sterkt påvirket av soloppvarmingen og er egentlig en slags solgangsbris. Om den ble det riktig sagt *hannj freskna te utover da'n og spakna te kvelds*.

Beskrivelsen av vindstyrke var så detaljert og omfattende at den med litt kreativitet kan settes opp som en vindskala i samsvar med Beauforts vindskala som brukes i dag.

<i>Gammel hitterskala</i>	<i>Beauforts vindskala</i>	
	Styrke	Beskrivelse
<i>blække, melke, ... stillja</i>	0	stille
<i>ein liten hå</i>	1-2	flau eller svak vind
<i>ein liten gråar</i>	3-4	lett til laber bris
<i>ein freskar</i>	5	frisk bris
<i>ein heil tampar</i>	5-6	frisk bris til liten kuling
<i>råkk</i>	7-8	stiv til sterk kuling
<i>molråkk</i>	9-10	liten til full storm
<i>stordomm</i>	11-12	sterk storm og orkan

Det er mange finere graderinger av vindstyrke i tillegg til de som er listet i tabellen. Mellom stille og *ein liten hå* kan en plassere i rekkefølge *ein liten lufteng*, *ein liten trækk* og *ein liten kjøla*. *Ein liten glære* er uttrykk for omtrent det samme. *Ein liten dæle* betegnet en lett *lannjvinnj* som egnet seg godt for segling dersom det ellers passet med retningen. Sterk vind ble betegnet *ein folljsæggels vinnj*. *Ein heil klip vinnj* var en kortvarig sterk vind på kanten av hva en kunne takle med seglbåt. Gradvis tiltakende vind ble beskrevet med uttrykk som *hannj tåtte'n på* eller *hannj lægg te*. Det siste antydte at kraftig vind var i vente. Om vedvarende kraftig vind kunne det sies *hannj e tong*. Ved brått avtagende vind ble det sagt *hannj datt tu* (pres. *dætt*).

Det var svært vanlig å beskrive vinden med dens virkning på sjøen. Et viktig merke eller grense ble passert, når vinden var sterk nok til at sjøen begynte *gå kvit*. Det skjer ved styrke 5-6 i Beauforts skala. Neste grense var når sjøen begynte å ryke og det ble *sjøråkk*. Det skjer fra styrke 8-9 og oppover. Da ble det sagt *no ryk'n* eller at *de e rykan sjø*. Uttrykket *de fakse tå'n i dag* kunne brukes om fra liten til full storm, mens uttrykket *hannj ryk som ask* eller *hannj domma follj heile fjol'n* var forbeholdt sterk storm eller orkan. *Hannj hiva svartgjæle* beskrev at kraftige vindkast kom til syne ved krusninger og mørk farge på sjøflaten. Det skjer helst ved økende vind, stiv kuling eller sterkere. *Svartgjælen* har tungeform

Svartgjælen ser en når vinden blir så sterk som kuling og gjerne der vinden står ut fra land som på dette bildet.

og beveger seg raskt bortover sjøen i vindretningen. De er merke etter turbulente flekker (spots) i grensesjiktet i luften over havflata.

Vind som kom i kast, var fryktet, når en brukte segl. Vindkast ble betegnet med *ei rassa*, *ei vinnjrass*, *ei råkk-kul*, *ei råkksøy*, eller *ei råkksøa*. Myrvang (1981, side 23) har også begge de to siste formene. Sterk og ujevn vind ble også betegnet som *bøyåt* eller *kaståt*. Om slik vanskelig vind ble det ofte sagt *hannj e terren*. Antagelig hadde dette uttrykket også sin bakgrunn i segling. Om ujevn kraftig vind kunne en også si *hannj va hal i støytan*. *Hannj va snarven* ble, så vidt vi husker, brukt for å beskrive vind av moderat styrke som kom i kortvarig kast.

Disse skyene med den karakteristiske linseformen, ligger på toppen av bølger i luftstrømmen. De dannes ofte når sterk vind blåser over fjellkjeder. Linseformen har ledet til det latinske navnet *lenticularis*, men hittertværingene hadde et eget navn: *lannjvinnjsbælje*. Foto fra astro-forum.org.

Vindstyrken kunne også beskrives med lyden fra vinden. Det ble ofte sagt at *hannj sorre å bles*, når en hørt en jevn lyd rundt huset. En kunne også si at en hørte *sorre tå'n*. Uttrykket *ein heil søyar* var vind omkring liten kuling. Det har sammenheng med ordet *søy* (= sus, brus, dur) som også finnes i sammensetningen *råkksøy*.

Skyer, tåke og frostrøyk

Det var flere måter å beskrive skydekket. *Hannj drog'n over* betydde at det ble jevnt grått skydekket. Sprakk derimot skydekket opp, kunne en si *hannj reiv'n sonnj* (sund) eller *hannj klårna opp*. Noen ganger kan en se skyer drive fort avsted selv om det er forholdsvis stille ved bakken. Det er tegn på kraftig vindøkning oppover i atmosfæren. Når skyene drev slik, ble det sagt at *hannj ha fløyt ti*.

Da kan det etterhvert bli sterk vind lengere ned mot bakken. Noen ganger når det er kraftig *lannjvinnj* dannes skyer med en karakteristisk linseform (*lenticularis*). Disse ble omtalt som *lannjvinnjsbælje*. Skyene formes på toppene i bølgebevegelsen som oppstår i den sterke luftstrømmen høyt oppe.

Ble det en lys åpen rand i skylaget ute i horisonten under sterk vind, og mens det ellers var overskyet himmel, ble dette kalt *råkkglan*. Dette fenomenet kommer gjerne i forbindelse med frontpassasje med omslag fra sørvest til nordvest med byger.

De høge kystfjella i sør og øst, Kopparen og Tustnastabban, ble ofte brukt som merker når fiskeplasser skulle *meas opp*. Ved opptrekk til vestlig vær kommer det fuktigere luft inn i forkant. Det danner seg da gjerne hetteformete tåkeskyer på vestsida og toppen av kystfjella. Et vidt kjent merke blant storsildfiskere var når *Stemshæsten fekk man*. Det var et forvarsel som tilsa større oppmerksomhet med værutviklingen i vest.

Om sommeren kan det enkelte ganger danne seg havtåke eller *mørkskåddj* på Trøndelagskysten. Den kunne sige inn i fjorden og fylle hele Trondheimsleia med tykk skodde på natta. Var skodda fuktig ble det kalt *råskåddj*. Utpå dagen ville den som regel løse seg opp av soloppvarmingen. Da ble det sagt at sola *brenjt tå* skodda. Men en kan ofte se *skåddjmel'n*, det vil si kanten av skoddebanken, utafør i Frohavet resten av dagen. I California, hvor det ofte legger seg skodde inn over strendene på kvelden og natta, sies det overraskende nok den dag i dag at *it burns off by noon* (den brenner bort til nons!).

På klare netter på seinsommeren og høsten kan det legge seg tåke i daler og søkk fordi luften avkjøles ved utstråling av varme. Denne tåka ble kalt *dalagubb*. Når kald luft fra land strømmer utover forholdsvis varm sjø, blir det frostrøyk fordi noe av vannet i sjøen fordamper. Det ble kalt *fråstgubb*.

Nedbør, regn, snø og is

Vanlige ord for å beskrive gråvær med lave skyer og jevnt regn som drev med vinden var *rægdæm*. Det ble da dårlig sikt og en sa også *hannj drog'n follj tå rægn*. Dersom det var duskregn og vindstille, ble dette kalt *dauver*. Mye regn var *røytver* eller *ein røyteng*. Mer kortvarig intens regn ble kalt *ausrægn*. Da kunne *de itj værta måte på kår'n ha tu sæ*, og *hannj va itj ut værnan*. Det ble da gjerne sagt *hannj va leisteljt*. Det siste ble også brukt om sterk vind. Store nedbørmengder ga *ein bløyteng*. Når det omsider ble oppholdsvær, kunne en si *hannj lyse ti*

eller *at'n veren tu*. Kom regnet som *ælenga* måtte en passe seg å vente til det ble *allei* for å holde seg tørr.

Våt snø ble omtalt som *slatter*, *blautsnø* og *labbfåkk* dersom snøfillene var ekstra store. Blanding av hagl og regn med kjerne av is (som gjerne samlet seg nederst på vindusruta) ble kalt *isonga*. Om litt snø var blandet i nedbøren ble det sagt *hannj e lite snøslinjer* eller *snøslett*. Var det vind og det snødde tett, ble det kalt *kov* eller *snøkava*. Var det tørr snø og vinden tok snøen opp fra bakken, ble det *jolkov*.

Et lite snølag på bakken ble betegnet som *ei lita snøskov*. En av oss (BG) mener å ha hørt *ei lita snøskålder* brukt om et tynt frosset snølag, men vi har ikke klart å få det bekreftet fra andre. Myrvang (1981, side 32) antyder en interessant forbindelse til skotsk språk hvor ordet 'scowder' brukes for et tynt snølag. Dersom det bare kom litt snø ble det sagt *hannj slit å snør*. Vi trodde dette hadde med det norske ordet slite (streve) å gjøre, men det kan også være slektskap til det engelske ordet 'sleet' (uttales sliit) som betyr delvis frosset regn. Vi har hørt ordet *skosnø* brukt om et snølag omlag i skohøyde. I år med mye snø ble det sagt *hannj vart storsnø*. Kom det regn eller frost ville det *sætt'n e hop*, det vil si krympe snøen volummessig eller fryse den sammen.

Det var mange ord for islegging og iskvalitet, fordi islagte vann ga mulighet til å komme til (*åt*) skogen for å transportere ved og tømmer ut. Når det snødde ned i åpent vann, la det seg *snøbom* som kunne fryse til is. Det ga som regel dårlig is. I perioder med avvekslende mildvær og frost kunne det bli to eller flere islag med vannlag mellom. Det ble kalt *tvistå*. Hvitblank is med luftrom under ble kalt *skjænnis*.

Isen på vann ble ofte omtalt i flertallsform. Når isen ble sterk nok til kjøring sa en *isan e kjøran*. Når isen tiner, skjer det gjerne først inne ved land. I slike tilfeller ble det sagt at *isan va lannjlaus*.

Varmt og kaldt

En varm dag med steikende sol ble kalt *ein skjænnedag*. Da ble det gjerne sagt *hannj vart ein rar hætta du*. Var varmen ubehagelig kunne en si *hannj e tong/varm ponnj trøya i dag*. Kom varmen i slåttonna slik at en kunne tørke høyvet på bakken var det godt *høyver*.

Var det bare litt kaldt ble det sagt at *hannj e kalljvolen*. Langvarig kaldt vær med frost ble omtalt som *spikarfrost*. Kulden føles mye sterkere når det blåser.

Det uttrykker meteorologene i dag med vindfaktoren som beskriver vindens kuldevirkning eller rettere avkjøling. Før ble dette beskrevet med uttrykk som *hannj e glæren*, *kalljvinnja*, *kalljsnåen* og *kalljkjølen*. Det siste omfattet vind av bris styrke og temperatur ned mot -5 grader. Kuldevirkningen kunne graderes mer med uttrykkene *hannj e natren* og *eitren*. Det siste var sterkest. Når *hannj bles gjennom marg og bein*, er det virkelig *hustri*. Er en ut i slikt vær kan en få *fråstbætt*, *nagelbit*, eller som verre er, en kan få *kjølder* (frost) i seg. For *fråstbætt* er det en opplagt forbindelse til engelsk hvor ordet frostbite for forfrysning er i vanlig bruk. I april og mai er det som regel årvisst en periode med nordøstlig til østlig vind. Den er kald samtidig med at luftfuktigheten er lav. Denne perioden var gunstig for tørking av fisk eller torv. Betegnelsen *kalljtørtjen* i mai var et fast kystbegrep.

Ble det frost og det dannet seg skorpe på bakken, sa en at *hannj ha skjærpa på i natt*. Var det på forhånd glatt for eksempel på grunn av våt holke eller is, kunne frost føre til at *hannj fæsta hålka*. Spesielt dersom det snødde litt og snøen også frøs fast til isen ble det lett å gå. Ofte var det mye vann i bakken under holka. Når grunnvannet trengte opp gjennom islaget, eller rant innover isen, og så frøs under langvarige kuldeperioder sa en at *de kræve opp*. Slo det om fra frost til mildvær ble det sagt *hannj lee ti* eller at *hannj vart lever*.

Tordenvær

Vanlige betegnelse for lyn og torden var *lynellj* og *tol*. Når torden slo, hette det *tolslått*. Slo den en enkelt gang, var det *tolsmellj* eller *tolskrellj*. Det ble helst brukt når tordenværet var nær og den slo kraftig. Ordet *lyn* ble bruk mest som verb, slik som *no lynt de*. Spesielt for kysten er de kraftige tordenværene som kan komme på vinterstid i samband med passasjer av fronter og polare lavtrykk. Sistnevnte er kraftige og intense lavtrykk med relativt liten utstrekning, diameteren er på 100-200 kilometer. De dannes i strømmen av kald luft fra vest og nord når lufta varmes opp over forholdsvis varmt hav (6-10 grader). I slike situasjoner fører oppvarmingen av luftmassene, sammen med tilførsel av fuktighet ved fordampling fra sjøen, til kraftig oppstigning av lufta i store kumulusskyer: *snøhau-sa*. Disse kan gi mye nedbør i form av snø og hagl: *haggelælinga* og *snøkava*. Opptårnete skyer (cumulus congestus eller cumulonimbus) i kaldt vær ble meget beskrivende omtalt som *kalljhammera*.

Uvær i forbindelse med fronter og polare lavtrykk var fryktet, fordi det ga

Denne båten er ute i *tungsjø* og *grønnsjø*'n bryter innover dekket. På engelsk ville en si "green water on deck". Foto fra www.seafish.org.

sterkt vind og nedsatt sikt. De har har krevd mange liv på sjøen, fordi de kom hurtig inn fra havet uten at en fikk noe særlig forvarsel om dem. Folk hadde nok enkle varselstegn som for eksempel *hannj står>true med snøhausa* og *hannj svartna te i nol (nord)*. I dag kan utviklingen av polare lavtrykk overvåkes fra satellitter og med værradar. Det gir sikre varsel for når uværet slår inn på kysten. Oppstigningen av luftmassene i kumulusskyer fører til sterke elektriske felt med stor spenningsforskjell (potensialforskjell) mellom luft og bakke. Det ga gjerne kraftige lyn og ødeleggende lynnedslag. Mange av kirkene på kysten har blitt skadet i brann etter slike vintertordenvær. For folk fra innlandet eller Østlandet som bare er vant med tordenvær på varme sommerdager, er slike vintertordenvær, som gjerne kan komme på nattetid, ganske uvirkelige og skremmende. Noen ganger kunne en bare se lysningen av *lynellj'n* i horisonten, mens selve uværet

var så langt borte at en ikke hørte *tolsmell'n*. Det ble kalt *verlys*. På Hitra kan en også få tordenvær på varme sommerdager. Da kommer tordenskyene drivende ut-over fra innlandet. Det ble kalt *tolfloeng* eller bare *floeng*. Noen ganger er nord-austen på kysten så sterk at den stopper eller holder av for driften av floingen ut-over. En hører da bare *tolramle* og ser at det regner kraftig over innlandet.

Bølger

Bølger ble som regel omtalt som *sjø*. Helt tilsvarende språkbruk er det i engelsk hvor sea både kan bety sjø og bølger. Med *tungsjø* mente en høy sjø med lang avstand mellom toppene. Det vil si at bølgelengden og perioden for bølgene (tiden mellom hver topp) var lang. Ellers kunne en ofte si *skavvel* (flertall *skavveln*) om høy og krapp sjø som *braut* (brøt) på åpent hav. Krapp eller bratt *skavvel* ble omtalt som *tværr*. *Ein kviteng* var en *skavvel*, 4-6 meter høy med brytende skummende topp. Dette tilsvarende antagelig det som i engelsk fagterminologi kalles 'white cap/spilling breaker'. Om en båt som hadde vært ute i mange stormer, og bar preg av det, kunne en si *hannj ha tredd opp mang ein kviteng*. *Ein brækkar* ('breaker' på engelsk!) er en stor enkeltbølge som bryter kraftig og kan anrette stor skade på båter. *Eit brått* var en meget stor enkeltbølge i stand til å velte eller skade en stor båt. Samme uttrykk ble brukt om grunnbrott på grunner eller fall. Når bølger kom inn mot en grunne og toppet seg, ble det sagt at det *hauas* (av hode). Kjempebølger kunne noen ganger slå inn over øyer og skjær ute i væra når det var uvær og stormflo. Det ble kalt *rånn*. Ordet var ikke mye brukt i Tranvikan, men det er dokumentert fra Veidholmen (Danielsen 1978). Rånn tilsvarende omtrent det som i dag omtales som ekstrembølge eller monsterbølge. Betegnelsene *freak wave* eller *rogue wave* brukes også internasjonalt. Folk visste godt at det var lengden på havstykket, sjørommet, som vinden fritt fikk virke over som bestemte høyden og karakteren på bølgene. Sjørom ble kalt *ress*. Et langt *ress* ga store bølger. I dagens varslingmodeller for bølgehøyder som brukes ved Meteorologisk institutt inngår *ress* og vindstyrke som viktige parametre. Men istedet for det gamle ordet *ress* bruker meteorologer og oseanografer nå som oftest den engelske betegnelsen 'fetch'.

Ordet *båre* ble helst brukt om bølge som brøt mot land. Var det kraftig brytning av *tongsjø* eller *dønning* sa en gjerne at sjøen *drog* eller at *de va drag ti'n*. Når *nolabåra* brøt kraftig på yttersia av Skjellandet eller Ulvøya, kunne en noen ganger høre *søy'n tå nolabåra* eller *sjøbol'n*. Bruken av ordet *båre* viser nær

slektskap med det engelsk ordet ‘bore’. Det blir brukt om stor brytende bølge, for eksempel tsunami.

Når *skavveln* slår opp omkring båten, kan en noen ganger se at sjøen har en klar intens grønnfarge. Om slike dramatiske situasjoner kunne det bli sagt *Vi såg grønnsjø'n over (båt)ripa*. En tilsvarende vending *vi såg grønnåln eronnjt åss aillj stan*, ble brukt av en skipper (Bjarne Nilsen), for å beskrive en dramatisk situasjon da Vingleia nord for Mausund var i ferd med å bryte igjen under innseiling etter en tur på Haltenbanken. Myrvang (1981) har også ordet *grønnåln* og sier at det betegner opprotet grønnfarget sjø på grunna. Det er interessant at betegnelsen ‘green water’ eller ‘green sea’ brukes som engelsk fagbetegnelse i off-shore-industrien. Her snakker en om ‘green water’ når sjøen bryter innover dekket på supply-fartøy og plattformer. Ingeniører og forskere som arbeider med skips- og offshorokonstruksjoner ved NTNU i Trondheim har utført modellforsøk for å undersøke hvordan green water kan gjøre skade eller påvirke stabiliteten av skip og konstruksjoner. (Faltinsen et al. 2002).

Langs et brattlendt land blir det ofte urolig sjø på grunn av refleksjon av bølgene fra land når vinden står på. Om det ikke var for urolig sjø kunne en si *hannj e poplen oppme nessa*. Var det derimot høye bølger som brøt og dro mot land, sa en *de va sjøbol oppme nessa*. Krapp sjø ble også omtalt som *stoppelsjø*, og det ble gjerne sagt at *hannj va stoplen*. En kunne også si at det var *dæmmel* eller at *hannj va dæmlen*. Det betegnet urolig, krapp sjø fra forskjellige kanter. *Kjævelsjø* var langkammet stor og regelmessig havdønning. Når den kom rullende under linefiske på Haltenbanken, var den en prøvelse for folk med anlegg for sjøsyke.

Når strøm og bølger går mot hverandre blir det krapp og høy sjø. Dette ble omtalt som *straumskavvel* og den er farlig når en er i åpen båt. På steder med sterk strøm blir *skavveln tværr* og endog *innjhol* (overhengende) før den bryter. Området rundt Kråkvåg, Storfosna og Agdenes var beryktet for stygg *straumskavvel* fordi det er sterk tidevannsstrøm der. Kystekspresen mellom Trondheim og Kristiansund har av den grunn hatt mange harde turer. Kystverket har nå lagt ut en målebøye som registrerer strøm og bølger ved Smellingen sørøst for Storfosna.

Å ro eller gå med båt mot strøm, vind og sjø kunne være tungt. Det ble sagt *de va på tampinga* vi kom i land eller vi *tampa oss fram*. Dette henger sammen med den tilsvarende vindbetegnelsen (se tabellen). Myrvang (1981) sier at tilsvarende uttrykk blir brukt i islandsk.

Strøm

I motsetning til vinden som ble angitt med retningen den kommer fra (*nolavinnj*, *væstavinnj* etc.) ble strømmen alltid angitt med retningen den gikk mot. Derfor hette det for eksempel *straumen bar aust* (bar, av verbet bære) eller *straumen sætt aust* (sætt fortid av verbet sette). I den forbindelse kunne en si at *straumsættenga* var slik eller slik. Igjen er det interessant å trekke forbindelsen til engelsk hvor bearing (av verbet bear = bære) angir kompassretning og verbet set noen ganger kan brukes som i tilfellet ovenfor. Forøvrig er retningsangivelse for vind og strøm i det internasjonale fagspråket i meteorologi og oseanografi (engelsk) helt i samsvar med gammelt hittermål!

På havet blir det ofte smale soner hvor strømfarten endres mye over en kort strekning (skjærsoner og fronter). I slike soner samles det gjerne tang, maneter (*kåbbklys*) og plankton (*åt*). Dette ble omtalt som *ei straumrannj*.

På havet ble opp og ned brukt for å betegne avstand fra land. Derfor hette *nepå have* når en var langt utpå havet. Der merker en ikke så mye til strømvekslingene med flo og fjære fordi kyststrømmen er sterkest. Den renner stort sett jevnt og stødig nordover langs kysten. Derfor ble det korrekt sagt *rettstraumen* om denne strømmen. Dette kan en for eksempel tydelig merke utafør Halten hvor strømmen vanligvis *bær mot nol eller aust*. *Oppme lannje* dominerer som regel *flo-* og *falljstraumen* med de regelmessige vekslingene i retning og styrke i takt med flo og fjære.

Flo og fjære

Det var mange ord for å beskrive tidevann. Det er godt forståelig. Folk tilpasset alltid virksomheten med oppsett og utsett av båt, lasting og lossing etter flo og fjære. Dessuten var folk godt kjent med at fisk og åte fulgte tidevannsstrømmen. Om fisket ble godt eller dårlig avhang derfor i mange tilfelle av hvordan det passet med styrke og retning på strømmen.

Uvanlig stor flo, springflo og stormflo ble betegnet som *storflo* og tilsvarende *storfjæra* når det var ekstra lav vannstand. Rundt ny- og fullmåne er det alltid stor flo og det ble kalt *storsjøan*. Ved halv måne (ny og ne) er det derimot liten flo, altså *småsjøan*. En kunne også si *at'n va storsjøtt* eller *småsjøtt*. Uvanlig stor fjære kunne også bli kalt *stafjæra*, *jøffjæra* eller *langfredagsfjæra* om det var i påskehelga. Her kan det nevnes at det er vitenskapelig belegg for stor fjære i påskeuken om ikke alltid på langfredag. Grunnen er først og fremst at vannstanden i havet er lav i mars-april som følge av vær- og klimamessige forhold. Dertil er påsken

plassert i forhold til månefasene, som igjen styrer tidevannsyklusen og derved størrelsen på flo og fjære.

Merket etter stor flo kunne en se av *tangskåren*, randen av tang og tare, som ble lagt igjen i fjæra. Det ble kalt *flomålet*. En artig metafor med bakgrunn i dette, var uttrykket *de såg ut som storfloa ha lagt de opp*. Det ble brukt til å karakterisere omfattende rot for eksempel på et gårdstun eller ungdomsrom. Når floa øker fra dag til dag i tiden fram mot full- eller nymåne, ble det sagt at *sjø'n skaut fram*. Selve tidsrommet med økende flo ble omtalt som *sjøskjøtenga*. Et skjær eller en klakk som sjøen gikk rundt ved flo sjø ble sagt å være *omflødd*. Tilsvarende at det *fallj tørt*, når skjæret ble tørt på fjære sjø.

Tiden mens sjøen flødde ble omtalt som *på fløinga* eller *på fløan sjø* om en ville være mer poengtert. Tilsvarende uttrykk for ebbe var *på falljet* eller *på falljan sjø*. Halvt oppkommet flo ble omtalt som *halvflødd sjø*.

Strømmen på fløende sjø ble omtalt som *flostraum* og ved fallende sjø som *falljstraum*. I skifte mellom disse kom *straumvennjenga* eller *nettjenga*, som det også ble sagt. Ved tiden for *småsjøan* er det lite strøm. Da regnes det for lite lønnsomt å sette sildgarn. På *storsjøan* kan silda følge med flostraumen gjennom trange innløp til våger og *baiere*. En *baier* er en vid våg eller fjordbunn med trangt innløp. Eksempelvis ble en våg sørvest for Dragsneset på Frøya (sjøkart 41) omtalt som en *baier*. Ordet er antagelig kommet hit fra hollandsk, men det finnes i forskjellige former i mange europeiske språk.

Siktbarhet og lyd

Var det klar luft med god sikt, gjerne når det var vind fra nord og vest, ble det sagt at *hannj e klår*. Det ble også brukt, når det var skyfritt. Dersom sjøen var rein og klar, sa en at det var *klårsjøtt*. I motsatt fall, når sjøen er full av alger og plankton på våren og sommeren, blir det dårlig sikt. Da sa en *hannj e tjukksjøtt* eller at *de e my gror i sjø'n*. Det la seg på garna slik at de fisket dårlig.

Under spesielle atmosfæriske forhold, med varm stille luft nær bakken, kan lyden bre seg i luftlaget langs bakken eller sjøoverflata uten å gå nevneverdig opp i lufta. Da kan en tydelig høre folk snakke på den andre siden av fjorden. I slike tilfeller sa en at det var *lydbært*. Lyd kunne også benyttes til å bedømme *vinnjdraje* eller *vinnjrettjen*. Hørte en på Tranvikan suset fra Stampfossen ved Kalklovan, trakk vinden fra sørvest. Om en i motsatt fall hørte fossen ved Storbrua i retning av Ulvågan, var *vinnjdraje* fra øst.

Sol og måne

Noen hadde merker i vindusposten for å følge solgangen omkring vintersolverv. Det ble snakket om høg og lav *solgång*, men variasjonen i solhøyden fra år til år er så liten at det ikke kan måles med så primitive metoder.

Det var vanlig å følge månen nøye. En anga retningen og tidspunkt for når månen *tennjes*, det vil si når den kommer opp og gir lys. Månens høyde på himmelen varierer mye gjennom en månesyklus. Den måles ved deklinasjonsvinkelen som finnes i almanakken (2007). Når høyden avtar raskt (omkring tiden for nedstigende knute) kan månen komme opp 1-2 timer senere fra en kveld til den neste. Det ble omtalt med at *månen sett om kvelljn*.

Høgmånskjønn ble det sagt når fullmånen sto høgt på himmelen. I engelsk blir det tilsvarende uttrykket 'high moon' fortsatt brukt. Uttrykket *stormånskjønn*, som også ble brukt, kan sikte til fullmåne ved perigeum når månen er nærmest jorda og derfor synes ca. 25 prosent større (i areal) enn når den er lengst borte. I så fall vitner det om en særdeles god og presis ordbruk. Kvarterskiftet anga tiden for halv måne (ny og ne).

Etterskrift

Vi har i denne artikkelen fokusert mest på hvordan de forskjellige ord og vendinger ble brukt. Bare i noen tilfeller har vi kommentert former, opphav og mulig slektskap med andre språk. For de som ønsker en nærmere dokumentasjon av ordbruk, kilder etc. finnes det i en rapport av Nilsen (2002). Den er senere blitt oppdatert.

Det er grunn til å tro at ord og ordbruken på dette området har vært svært konservativ. Det dreier seg derfor antagelig om ord og uttrykk med røtter langt bakover i tiden. Myrvang (1981) har påvist at ord for vær, vind og sjøtilstand fra Vesterålen i mange tilfeller viser stor likhet med tilsvarende ordbruk i islandsk, færøysk og skotsk språk. Det tyder på at ordbruken kan ha holdt seg i tusen år eller mer. Dette er et særdeles interessant tema, og vi håper at språkforskere kan se på ordtilfanget fra Hitra i dette perspektivet. I vikingtiden og tidlig mellomalder var kystfolket i Norge i verdenstoppen når det gjaldt sjømannskap og skips-teknologi for havseilas. Mye tyder på at skip og mannskap hjemmehørende i Fosen deltok på handelsferder til Island og England også på 1300-tallet (Søholt 1981). Det er ikke urimelig å tro at erfaringer fra denne farten kan være bevart i dialektene. Embetsmenn med bakgrunn fra kontinentet og Danmark hadde lite

forståelse for denne delen av norsk kystkultur. Derfor er så lite nedskrevet og bevart. Men i anglosaksisk engelsk og norrøne språk vest i havet finnes det rester etter dette. Derfor kan en i dag overraskes av de mange slående likheter mellom gammelt hittermål og engelske ord og uttrykk.

Tilslutt en historie fra et fiskevær på Trøndelagskysten. En kar måtte nødvendigvis ut et ærend mens de satt i et lystig lag i rorbua seint en mørk høstkveld. Påseilt som han var, kom han ikke lenger enn ut i den mørke svala med jordgolv. Vel innkommen igjen og på obligatorisk forespørsel fra de andre, ga han følgende værrapport: *Hannj e mørk, men spak!*

Litteratur

Almanakk for Norge (2007) Utgitt av Universitetet i Oslo.

Aune Arnfinn (1992) *Hitterværingar i ver og vind*. Årbok for Fosen nr. 31, side 53-62.

Danielsen Arne (1978) *Veidholmen i gammel og ny tid*. Rune Forlag, Trondheim. ISBN 523-0166-5.

Faltinsen O. M., Greco M., and Landrini M. (2002) *Green water loading on a FPSO*. Journal of Offshore Mechanics and Arctic Engineering. Vol.~124, 97-103.

Nilsen Steinar, (2002) *Ol å veinnjenga— ord og uttrykk* fra Tranvikan, Hitra. Rapport i egen utgivelse

Nilsen Steinar, (2004) *“Fertælenga” Folkeliv på Tranvikan, Hitra*. Rapport i egen utgivelse

Myrvang Finn (1981) *I havsauga. Andøya i stadnamn og kysttradisjon*. Utgitt av Andøya kulturstyre. Lofotenboka. ISBN 82-990-791-9-5

Søholt Petter (1981) *Fosen og handelen i høgmellomalderen*. Årbok for Fosen nr. 20, side 7-15.

Forfattere:

Bjørn Nilsen Gjevik, f. 1939, professor i hydrodynamikk, Universitetet i Oslo
Tollef Gravs vei 117, 1358 Jar

E-post: bjornng@math.uio.no

Steinar Nilsen, f. 1948, seksjonsleder, Autronica

Eli Sjursdotters vei 8E, 7081 Trondheim

E-post: stenils3@online.no